

*Кузман Николић, Професор историје
и пуковник у пензији*

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРУШЕВЦА ОКТОБРА 1944. У СВЕТЛУ ОДНОСА ЧЕТНИКА И НЕМАЦА

Крушевац су ослободиле јединице Црвене армије 14. октобра 1944. године. Немци су евакуисали град, у маршевској колони, на један сат пре уласка совјетских трупа, а у њему су остали четници Расинско-топличке групе корпуса и недићевци, који су се и до тада налазили у њему и били стуб одбране окупаторског гарнизона. Четници и градска полиција понашали су се као ослободиоци и организовали су окупљање грађана на манифестациони збор. Ови иостуици код грађана изазвали су недоумицу, питали су се: како је то могуће да су сарадници окупатора сада ослободиоци. О збивањима тог преподнева и у подне писано је више пута, али тако да је ослобођење Крушевца сведено на локалне догађаје тих неколико сати, и самим тим искључене су шире димензије, просторна и временска, неопходне за разматрање историјских догађаја, у ствари процеса. При том увек се наметало питање: како је могло доћи до овога и какви су односи четника и Немаца у одређеном времену уназад. Зато, да би се ово разјаснило треба, макар и у најопштијим цртама, то сагледати, што овом приликом и чинимо.

Немачко-четнички односи у Србији

Немци су за разлику од Италијана, имали одбојан став према четницима, ДМ, сматрајући их нриврженицима Англо-американаца и при овом мишл)Сњу остали су до краја. Тако је било и у Србији и у другим крајевима где су се налазиле њихове трупе. Са овог становишта могу се сагледати и акције против четника на Копаонику у јесен 1942. као и у овом и наредном периоду у делу трстеничког и крушевачког среза, и сељака на тим подручјима. Они су били противни сарадњи Италијана са

четницима. Али, лето 1943, на војничком пољу било је врло неповољно за хитлеровску Немачку, а Италија је 8. септембра капитулирала. То је изискивало веће промене у командовању на Балкану и поставило им се питање којом оружаном снагом надоместити Италијане у борби против снага Народноослободилачке војске (НОВЈ). Зато су настојали да организују све "антикомунистичке снаге" за борбу против НОВЈ. Са оваквим задатком упућен је у Београд Херман Нојбахер као специјални опуномоћник за Југоисток. Он је успео да се смање репресалије над становништвом, као и да се отпочне сарадња, и закључе уговори, са већином четничких корпуса у Србији.

Четници пак, који су врло блиско сарађивали са Италијанима и били снабдевени оружјем и муницијом и осталим потребама, сада су остали без снабдевача, а и територије које су им Италијани били препустили. Пошто је у то време, крајем 1943. престало снабдевање од стране савезника путем авио-транспорта, то се наметало: како доћи до муниције. Немци су били једини могући извор. У то време и Дража Михајловић премешта свој штаб из Црне Горе у Србију.

Сарадња је почела не у глобалу, већ само са појединим четничким јединицама, корпусима или групама корпуса, за поједина подручја, а у почетку и за одређено време. При свему овоме обе стране увек су задржавале степен опреза према другој страни.

Преговори четника и Немаца у Округу

Први преговори одржани су на предлог Немаца, септембра 1943. у селу Жарево на Копаонику, у време јако заошгрених односа и борби између четника и љотићеваца и завршили су се без резултата, сем: да се неће међусобно нападати. Почетком јесени Дража Михајловић, у складу са очекивањима, заоштрио је своје ставове противу паргизана до крајњих граница и инсистирао је да то у својим говорима народу износе и команданти. Основно је било: нема никаквог споразумевања са партизанима, односно "комунистима" како су четници говорили. Драгутин Кесеровић и Никола Гордић су га у томе потпуно следили: **"Ако наиђу болшевици борићу се противу њих на страни Немаца"** (из Кесеровићевог говора код Студенице средином новембра '43. године).

У другој половини новембра Расински четнички корпус претрпео је два велика пораза од партизана у Великом Шиљеговцу и Здравину. Тада су Немци, преко Крсте Новаковића и Милована Тадића, шефа Крушевачке полиције, поновили Кесеровићу позив за "обједињавање националних снага за борбу против комуниста". Састанак штаба одржан је око 10. јануара 1944. у Александровцу у кући грговца Милоша Стамболића, који је у грађанству живо коментарисан. Тада је Кесеровић добио муницију, а за узврат, заједно са Немцима, држао је положаје у Ибарској долини ради спречавања 5. крајишкој и 2. пролетерској дивизији да пређу у јужну Србију. О овој сарадњи извештава 5. маја британски генерал Армстронг: "Добио сам извештај да ради п. пук. г. Кесеровић са отприлике 2.000 војника, заједно са Немцима, имајући за циљ напад на партизана код Ибра". Слично каже и генерал Асен Николов, командант бугарског окупационог корпуса 5. септембра '45. на саслушању у Београду.

Споразум четника и Немаца у Крушевцу

Наредна степеница у сарадњи збила се у Крушевцу у Крајскокоманди 12. априла 1944, када је потпуковник Драгутин Кесеровић закључио споразум о сарадњи, испред Расинског четничког корпуса, са Немачким представницима. О томе обавештава Херман Нојбахер у својој књизи "Специјални опуномоћеник на Југоистоку" која је објављена у Немачкој, у Гетингену 1956. године. То је био споразум у правом смислу речи, јер су следиле и организационе мере да би се обезбедили свакодневни контакти. Тада је у Крушевцу, у згради Предстојништва полиције, отворена канцеларија-уред "Официра за везу са Крајскокомандом", а први шеф био је поручник Миломир Ружић, легализован као референт за исхрану Округа. Ружић је из Београда, службовао је у Крушевцу, а у штабу Корпуса био је "официр за везу са окупаторима и Недићем". Он је организовао досадашње контакте.

Књига послатих депеша Расинског корпуса је велики значајан извор података о деловању ове јединице. На основу ње може се видети да је сада Д. Кесеровић имао довољно муниције, да је и суседним корпусима даје, да је добио могућност да се четничке јединице пребацују преко мостова код Ђуниса и Јасике, који су иначе били под контролом, нарочито онај у Ђунису.

После постигнутог споразума четници су иочели да се дању крећу по друмовима у близини Крушевца, као и да се у мањим јединицама појављују у приградским селима.

Представништво четника у Крушевцу

Од краја јуна до почетка августа у овом делу јужне Србије вођене су жестоке борбе у оквиру двеју немачких офанзивних акција, "Халали" и "Кераус", ради уништења партизана и Народноослободилачког покрета у целини, на просторима Расине, Топлице, Пусте Реке, Јабланице. Они су, поред својих јединица и моторизованих делова, имали под собом и Бугаре, недићевце, љотићевце, белогардејце и четнике који су сачињавали више од пола укупних ефектива од преко 22.000 војника. Најјача четничка групација била је 4. група јуришних корпуса, најелитнија јединица ДМ која је тада била организована са подручја западне Србије и Шумадије. Крајем јула све снаге НОВЈ са југа Србије доведене су у врло тешку ситуацију, набачене су на "Стару или Арнаутску границу" где су их дочекали балисти. Противофанзивом разбијен је обруч и стање се почело поправљати. У томе су најпре и највише страдали љотићевци и 1. расинска четничка бригада. Четници са овог подручја, сада Расинско-топличка група корпуса, до средине августа, остали су делимично одсечени, у Јабланици и Пустој Реци.

Тих дана, 14. јула, у Крушевцу је одржан значајан састанак представника четника са генералом Фелбером, војноуправним командантом Југоистока који је истовремено и командант Србије, јер су четници тражили нову испоруку муниције. Добили су је. Пажње вреди и један податак из Фелберовог извештаја. Он наводи да је капетан Нешко Недић, вођа делегације, иначе начелник штаба 4. ГЈК и командант Ваљевског корпуса, рекао: "Као доказ свог унутрашњег расположења понудио је да се лично даље бори на Источном фронту после чишћења Србије од комунизма..."

Да би везе између четника и Немаца, у овој динамичној ситуацији, добро функционисале оформљено је у Крушевцу "Представништво" (или уред одговарајућег назива) четника. Оно је имало широку надлежност и одговарајућа права. Имало је радио-станицу за везу са Кесеровићем. Прихватало је на

железничкој станици новодошле четнике из Шумадије и Западне Србије и упућивало их у одговарајуће јединице, организовало је печење хлеба у крушевачким пекарама за четнике у време борби; преузимало је муницију од Немаца и упућивало је јединицама. Поменута Књига депеша даје податке о томе и о њеном шефу Миломиру Ружићу.

Борбе за ослобођење Округа

Ове борбе почеле су крајем јуна офанзивним дејствима на копаоник 21. и 24. дивизије НОВЈ. Настављене су у августу доласком Оперативне групе дивизија НОВЈ, 2. пролетерске, 5. крајишке и 17. источnobосанске. Оне су 3/4. августа форсирале Ибар и већ 7. и 8. августа разбиле су на Копаонику 4. ГЈК и сатерали их до Западне Мораве. Четници су покушали да поврате Жупу и Копаоник, сада су ту и Расинско-топличка група корпуса и немачки тенкови из Крушевца, али крајем месеца доживели су прави слом и разбијени запосели су обалу Западне Мораве за одбрану. Почетком септембра оперативна група у нешто измењеном саставу одлази у западну Србију и потом ка Београду, а овде остаје 2. пролетерска дивизија, али само са две бригаде, 4. пролетерска црногорска и 3. српска. Ове бригаде са укупно око 2.000 људи контролисале су подручје Жупе и Јастрепца ка Крушевцу, и обема Моравама, 4. пролетерска у Жупи и ка Крушевцу, а 3. српску ка Расини и Сталаћу.

У исто време ово подручје напустила је 4. ГЈК (око 7.000 војника), два пука л^отићеваца и бугарски гарнизон.

Крај августа и септембар испуњени су догађајима, посебно војне природе, који су имали утицај и на крушевачки крај. Румунија је капитулирала 23. августа, Бугарска иступила из Хитлеровске коалиције, а совјетске трупе приближавале су се Дунаву. Немачки Вермахт одлучио је да се почне са повлачењем Армијске групе "Е" из Грчке, која је имала више од 300.000 војника, а и да се образује нови фронт ка Бугарској. У оваквој ситуацији комуникацијски правци долином Мораве (Јужне и Велике) и долином Ибра имају стратегијски значај, јер у случају успешног извлачења ових немачких снага могуће је образовати и бочни фронт совјетским снагама које наступају ка мађарској. Комуникације долином Западне Мораве добијају значај локалног и помоћног правца, Крушевац ту има своје место обезбеђујући га,

а и за попречни правац преко Јанкове клисуре за извлачење из реона Ниша. Зато је и концентрација немачких снага и снага њихових помагача у овом реону, у Крушевцу, око града, дуж Западне Мораве и дела Јужне Мораве.

Четничка команда места у Крушевцу

У току септембра у Крушевцу су биле ове јединице: око 400 Немаца, од којих је половина обезбеђивала Аеродром и држала положаје испред Мудраковца, и 7-10 тенкова. На Аеродрому је било неколико авиона, добро маскираних. Затим батаљон љотићеваца до 400 људи и приближно исто толико недићеваца, од којих је половина крајем месеца напустила град. Белогардејаца је било исто око 400, али убрзо их је 150 отишло у Ђунис на обезбеђење моста и пруге. Од краја августа постоји и "варошка милиција" од 400 људи старијих годишта и ђака, само са 100 пушака. Над свим овим јединицама, наравно изузимајући Немце, 6. септембра Драгутин Кесеровић, у складу са договором Д. Михајловић - М. Неђић, преузео је команду.

Самим почетком септембра Бугари су напустили Крушевац, и положаје на Багдали, које су преузели љотићевци и четници, Моравска и Добричка бригада. Положаје на Расини Бивоље-Обилићево и контролу села испред ових држале су 1. и 2. расинска бригада обједињене у Групу расинских бригада. У Крушевцу се налазио штаб Јастребачког четничког корпуса који је командовао овим бригадама, и био је смештен у кући дечјег лекара Вишека у Обилићевој улици. Поред тога 2. крушевачка бригада, из Расинског корпуса, држала је положај код Пакашнице и Читлука, а Жупска се налазила у Стопањи. Остале четничке снаге налазиле су се преко Западне Мораве и ту је било око 6.000 четника од којих само половина са оружјем. У то време, после спроведене мобилизације, Расинско-топличка група корпуса могла је имати око 4.500 наоружаних људи и око 3.500 ненаоружаних.

У Крушевцу је образована четничка Команда места, управо представништво је прерасло у Команду, на чијем се челу сада налазио пуковник Булајић и радила је све послове који спадају у надлежност оваквих установа-команди. Организовала је све радионице за потребе Групе корпуса, ту је била обућарска радионица, затим кројачка, смештена у Окружном начелству, и

друге. Сви делови за снабдевање налазили су се у доњем делу града, близу Лазаричког моста, на левој страни улице Цара Лазара. Коњушнице су биле у неколико кафана, највећа у кафани "Краљевић Марко и Муса Кесеџија" такође у улици Цара Лазара. Штабови, официри и мање јединице смештене су по кућама. На улицама града увек је било много четника, долазили су из свих бригада, да виде град, да оду у кафане, да се коцкају, као и из других разлога. Било је и самовољног ионашања, опијања и нереди, а и убистава. Поновила се слика из Прокупља из августа када је капетан Вајц, командант места интервенисао код Кесеровића да се спречи долазак четника у Прокупље. И овде се настојало да се све ово спречи, али кад војсци недостаје дисциплина онда то иде тешко. Још једна појава је интересантна. Четници су ширили крилатицу "Спашавамо народ", наиме тако су одговарали грађанима који су их итали како су у Крушевцу а ту су Немци. Подсетимо се, слично је било и 1941. Четници Косте Миловановића Пећанца дошли су из Топлице у Крушевац 26. септембра, непосредно по нападу на овај град, и на чуђење грађана на исто питање одговарали су: "Ту смо да спасимо народ, да се наоружамо од Немаца и на пролеће, кад озелени, дижемо устанак!" Ни једно се од овога није догодило.

У Крушевцу кроз цео септембар стално су кружили гласови да ће Немци предати град Драгутину Кесеровићу. Сведок тога је извештај капетана Јововића, командира станице СДС (недићевци) у Варварину од 28. септембра, у коме се поред осталог, каже и: "Према добивеним подацима, Немци данас напуштају Крушевац и предају га трупима потпуковника г. Кесеровића... Молим ако је могуће да се трупе Варваринског корпуса (четници-КН) не крећу са своје територије, док се не разјасни ситуација у околини Крушевца". Извештај је упућен "Команданту Србије" а то је био генерал Мирослав Трифуновић, командант четника ДМ у Србији, који се тада, а и раније, налазио у селу Риљац у трстеничком срезу.

У време исања овог извештаја Драгутин Кесеровић је пренео свој, односно Расинско-топличке групе корпуса, штаб из села Бела Вода, где се налазио од почетка септембра, у Крушевац у Балшићеву улицу у кућу Светислава Милосављевића, званог Тила Пушкар. Резервни штаб, односно командно место било му је у кући Богдановића у Улици Цара Лазара на левој страни при

изласку из града. У том крају били су смештени и делови за снабдевање Групе корпуса. Овај крај назива се Лазарица, али већ тада није било село. Село Лазарица почињало је при преласку моста.

Немци су 6. октобра Д. Кесеровићу предали, односно пренели своје надлежности на њега као команданта Расинско-топличке групе корпуса, одбрану града, команду над немачким јединицама, власт над цивилним сектором. Немци су остали да се баве "својим стварима", припремали су се за евакуацију и, евентуално, за поседање положаја. Тако су тада четници једина власт у Крушевцу.

Крушевац је био пролазна станица на релацији Краљево-Сталаћ и обратно. Пролазиле су јединице од Краљева ка Београду које се повлаче из Грчке, затим дивизије које се упућују на сектор Ниша ради формирања новог фронта. Почетком септембра прошла је 1. брдска а крајем истог месеца 7. СС дивизија. Зато је у Крушевцу увек било доста немачких војника који нису припадали гарнизону.

Борбена дејства до ослобођења округа

Бригаде 2. пролетерске дивизије, иако са недовољним снагама у односу према немачко-четничким, стално су борбено дејствовале. По наређењу Главног штаба Србије 4. пролетерска бригада неколико пута је у септембру нападала Крушевац, ако га не може заузети онда да непријатеља стално држи на опрезу. Први напад је био 10. септембра када је подрла до железничке станице и Лазарице, а сутрадан је поновљен. Трећа бригада стално је вршила диверзије на прузи у захвату Морава, и нападала је четнике који су били спољна одбрана града, у селима Гаглово, Паруновац, Капиција. Од 19. до 21. септембра 4. бригада и део 3. дејствовале су преко Мораве све до Парцана и усиеле су да потисну четнике у Левач, али доласком Немаца са артиљеријом и тенковима морале су се вратити на десну обалу 3. Мораве. После овога четници и Немци предузели су офанзиву ка Жупи, ушли су у Александровац, но убрзо враћени су у Крушевац. Почетком октобра, када се видело да предстоје борбе за Нишко подручје, Немци из Крушевца са чегницима у два маха покушали су да се пробију преко Јастрепца и кроз Јанкову

клицу, како би обезбедили везу са јединицама које би се повлачиле из Ниша. Нису успели у томе, јер су сада партизанске снаге биле више него двоструко веће него почетком месеца. Тада је 4. пролетерска бригада имала преко 2.000 бораца, 3. српска близу 1.500, а 17. септембра формирана је 6. српска бригада са 750 људи, мада је половина била без оружја, од људства са овог подручја.

Ослобођење Крушевца у најужој је вези са два догађаја из прве и половине октобра. Први се односи на избијање трупа Црвене армије 10. октобра код Велике Планае у долини Велике Мораве и тако онемогућава немцима даље транспортовање ка Београду, из правца Краљево-Крушевац-Сталаћ. Овим су све четничко немачке снаге на југу Србије пресечене од Београда. Други је, ослобођење Ниша, односно завршетак Нишке операције која је почела 7. октобра. Снаге Црвене армије, XIII корпуса НОВЈ и бугарске јединице у Нишкој операцији разбиле су Немце и онемогућили њихов план о успостави фронта према Бугарској. Немци, видећи да се не могу одржати одлучили су 11/12. октобра да напусте Ниш и почели су са евакуацијом. Све јединице које су се извлачиле наилазиле су на снаге НОВЈ и биле разбијане. Најтежи пораз Немци су доживели 14. октобра пре подне када је њихова главнина потпуно разбијена испред Прокупља од 24. дивизије НОВЈ и совјетске авијације, којом приликом је уништено или заплењено око 1.000 моторних возила, а пешадија је била принуђена да се повлачи по групама. У време Нишке операције бригаде 2. пролетерске дивизије биле су приближене Нишу, 3. бригада ка Јужној Морави, а 4. пролетерска ка Јастрепцу и Јанковој клисури да би спречиле, евентуално, повлачење Немаца тим иравцима. Тако смо дошли до самог дана ослобођења Крушевца, до 14. октобра.

Четрнаести октобар у Крушевцу

Тога јутра у штаб Расинско-тонличке групе корпуса, у Балшићевој улици, дошао је командант Делиградског корпуса, иначе из Крушевца, са једним поручником Црвене армије ради сарадње у борбеним јединицама. Драгутин Кесеровић, од 6. октобра у својству команданта града, позива у свој штаб крајскомананта и команданта 7. СС дивизије који се тада ту налазио, и тражи разоружање и предају Немаца. Шта су му они

одговорили то можемо наслућивати, али ио захтеву није поступљено. Совјетски официр био је присутан овом разговору, односно за^теву. Немачке јединице у Крушевцу, које су се неколико дана паковале и припремале за евакуацију, знајући да се совјетске јединице налазе у Ћићевцу и Варварину, поступиле су по наређењу генерала Милера команданта 34. армијског корпуса, коме су припадале јединице и на овом подручју. Немци су град напустили, евакуисали су га, уобичајеним маршевским поретком за овакве прилике. Најпре су се, у колони, евакуисали позадински делови са запрежним колима, затим моторизовани делови, а за њима пешадија у колони по три у реду, и на крају запгитница састављена од тенкова и дела моторизоване пешадије. Отишли су пут Краљева. За то време појединци грађани и четници стајали су на тротоару и иосматрали Немце, а и ови њих. Тада је било и извесне размене, за бицикле и друго. Све је то било без борбе, без испаљеног метка. На железничкој станици остало је неколико вагона са немачким материјалом што су грађани разграбили. Треба имати у виду да је Крушевац био и претоварна станица, са уског на нормалан колосек, и обратно, па је у овој станици увек било вагона које треба претоварати. Све је било завршено до око 11 сати.

У граду су, по одласку Немаца, остали недићевци и четници, по њима, сада у улози ослободилаца. Очекивали су да дође јединица Црвене армије и да им то санкционише. Квислиншка власт која је била прозападно оријентисана и представљала стуб четничке организације у Крушевцу, сада је наступила. Милован Тадић, претстојник градске полиције, тог јутра, преко својих службеника-полицијских агената организовао је да се шашију савезничке заставе, затим у договору са Кесеровићем сазван је збор грађана код Споменика, на који је дошла организована колона веће групе грађана са заставама. Са балкона хотела "Париз" (на том месту сада је "Коцка") говорили су Кесеровић, совјетски поручник, амерички поручник Крамер, а било је и рецитација. Убрзо је јављено да из правца Јасике долази командант совјетске дивизије са делом јединица па му се поишо у сусрет. У кафани "Париз" отпочели су разговори. Совјетски командант захтевао је од Кесеровића да разоружа своје јединице и преда оружје, онако како је поступљено са Варваринским корнусом. Тада је неко известио Кесеровића да црвеноармејци

разоружавају четнике ио граду, па је он непримећено напустио хотел, а јединицама наредио да се повлаче пут Мачковца и Глободера, што је и урађено. Тако су чегници напустили град у коме су били власт месец и по дана, а поједини официри су се у њему налазили и дуже од тога. То је било око 16 сати. Убрзо су у Крушевац ушле и друге совјетске јединице, најпре са правца Чокотиног Гроба са којима су били и борци 17. српске бригаде 24. дивизије НОВЈ, а потом и из Сталаћа са борцима 3. српске бригаде. У то време 4. пролетерска црногорска бригада била је на положају око Крушевца припремајући се за напад, на град. По наредби штаба 2. пролетерске дивизије напад је требало да почне тог дана у 16 сати, наравно, до тога није дошло јер су се догађаји брже развијали од предвиђања.

Тога дана су у борби погинули само црвеноармејци, њих 18, који су неопрезно упали у четничке заседе 2. расинске бригаде код Гаглова и на Расини. То је било у време држања говора са балкона хотела "Париза" чула се пуцњава. Погинулим војницима био је подигнут мали споменик у центру, данас зелена површина испред хотела "Рубин".

Све ово што се догађало тог дана у Крушевцу изазвало је доста недоумица код дела грађанства. Питали су се како је могуће да совјетски поручник прихвата Кесеровића и сарађује с њим, а пуковник командант дивизије, одмах тражи разоружање и предају четника, и како је могао Д. Кесеровић да се појави у улози ослободиоца а до тада се налазио у Крушевцу, сарађивао са Немцима и бранио немачки гарнизон од напада јединица НОВЈ, партизана.

Што се тиче различитог става појединих совјетских официра према четницима ДМ, тога је било и у Тимочкој крајини, а у Поморављу било је и неугоднијих погупака. Тако прва посада јединица, именована од совјетског команданта у Равној Реци (Сењски рудник), били су четници капетана Михаила Чачића, познатијег као кољаша. Треба имати у виду да код војних старешина, нижих и виших, увек и у свим војскама је било различитог понашања. Ниже старешине водећи искључиво рачуна да им што мање људи буде избачено из строја, прихвата сарадњу не водећи у том тренутку много рачуна о политичкој страни. Више старешине, поред овога, спроводе и политику своје владе и ио томе се управљају. И код Немаца је било различитих

ставова, нарочито према усташама и Павелићу, затим према сарадњи са четницима. Једни су били за сарадњу, а други су настојали да до ње не дође. О томе говори и случај Богдана Гордића, његово хапшење септ. 1942. године.

Што се тиче другог изненађења, односно како се Кесеровић могао појавити у улози ослободиоца, то је ствар понашања самих четника. Они су сматрали да на основу ранијих договора, не само у Крушевцу, то могу бити. Овакво схватање јако се учврстило доласком пуковника америчке обавештајне службе Роберта Макдаула 27. августа у штаб Драже Михајловића. Он је, по тврђењу четника, пренео став владе САД да Руси неће прелазити Дунав, а на свој захтев састао се са Ерихом Штеркером, изаслаником Хермана Нојбахера и тражио да Немци при напуштању Србије градове предају четницима. Овом разговору је присуствовао и Дража Михајловић и није изознат одговор Немаца. Из Макдаулове групе био је и поручник Крамер који је одмах упућен у штаб Драгутина Кесеровића. На основу оваквих ставова Макдаула, које он не потврђује у послератним сећањима, четници су развијали своју пропаганду и на томе је почивала њихова нада да ће по ослобођењу бити једина оружана сила у Србији. Томе су и подешавали своје ставове.

На крају можемо констатовати да је **ослобођење Крушевца само завршио чин односа, збивања и вишемесечних борби за ослобођење Округа и овог дела Јужне Србије. То није самостални догађај већ завршни део операција на ширем простору, посебно Нишке операције у којој Крушевац нема прворазредну улогу. Све је то део догађаја на одређеном, ширем, простору и у датом времену.**

Овај чланак представља врло скраћени приказ истоименог рукописа који се налази пред завршетком, са око 170 страница и тридесетак прилога-докумената. Све извесно, и овде и у рукопису, дато је искључиво на основу докумената, четничких, немачких и недићевских, па се све изнето тако и доказује.

"Победа" Петак, 14. октобар 1994.